

תוכן העניינים

יא	הקדמה
	פרק ראשון: בית שאן וסביבתה בשלהי התקופה העות'מאנית:
1	מכפר נוודים ליישוב מתפתח
1	ארץ על סף תקופה חדשה
	"ידועה בחמסנותם ובמרדנותם של הבדווים": בית שאן
4	וסביבתה עד 1870
	ראשית השינוי: בית שאן וסביבתה בתקופת
8	עבד אל-חמיד השני
	רכבת, גשרים ודרכים: ביסוס תשתיות
12	התחבורה באזור
	פרק שני: התפתחותה של בית שאן וסביבתה בתקופת המנדט:
15	מעיר לעיר מחוז
	יצירתה של עיר מחוז: הפעילות הממשלתית בבית שאן
15	ובסביבתה
	אוכלוסיית העיר ואופייה בתקופת המנדט: פלאחים
18	וסוחרים, ערבים, נוצרים ויהודים
	המאבק היהודי-ערבי על אדמות המדינה בבית שאן
21	ובסביבתה
	ההתיישבות היהודית החקלאית בעמק בית שאן
24	בתקופת המנדט
	פרק שלישי: אחיזה ראשונה: הנוכחות היהודית בבית שאן
28	עד תום מלחמת העולם הראשונה
28	ראשית הנוכחות היהודית בעיר
29	ההרכב הערתי: כורדים, אשכנזים, מערביים
32	ניצני התארגנות קהילתית עד מלחמת העולם הראשונה

ראשית ההתיישבות היהודית בבית שאן:
35 ההתיישבות פרטית כלכלית מתבססת – הערכה

פרק רביעי: מבודדים לקהילה: התבססות הקהילה היהודית בשנות העשרים
38 צמיחה מספרית, התיישבות קהילתית והרכב עדתי
38 פרנסה ומגורים: "חדרים בני שלושה מטרים מרובעים"
42 מיסוד וארגון קהילתי: יצירת מוסדות חינוך, בריאות ודת
47 הנהגה קהילתית ובעלי תפקידים
50 קהילה זעירה ומתפתחת בעיר גדלה: הערכה
56

פרק חמישי: מאורעות תרפ"ט: התנגשות ונטישה ראשונה
57 "קשה להבחין בין יהודי ובין לא יהודי":
57 יהודים וערבים בבית שאן עד המאורעות
"לעשות בנו טבח גדול, לשדד ולכוז את רכושנו":
62 תקיפת יהודי העיר במאורעות תרפ"ט
עמדתם של הבריטים אל מול הערבים והיהודים
69 בזמן המאורעות
מדוע נשכחו המאורעות? בית שאן בתרפ"ט
71 בהיסטוריוגרפיה הישראלית

פרק שישי: חידוש, הישרדות, שקיעה: הקהילה היהודית בשנים 1929-1936
74 "החרם שם איתן": ניסיונות ראשוניים להשבת הפליטים לעיר
74 המאמץ המוסדי ליישובה מחדש של הקהילה
78 "כולם ספרדים [...] כולם לבושים כמו ערבים":
81 יחס המוסדות לפליטים
82 מינוי זאכי אלחדיף לאחראי על השבת הפליטים לעיר
הקהילה היהודית בשנים 1931-1936: צמצום, ניסיונות
86 מיסוד והזדהות לאומית
89 מוכתר הקהילה וההנהגה המקומית
המאבק לשימור הנכסים הקהילתיים:
92 "שבית כנסת העתיקה תעבור לידי זרים? בושה לנו"
94 האם היה סיכוי ממשי לחידושה המלא של הקהילה?

- 97 **פרק שביעי: המרד הערבי ונטישת בית שאן: פינוי ומאבק כלכלי**
- 98 נטישה תחת אבטחה: עזיבת הקהילה היהודית את העיר
הסיוע המידי לאחר הפינוי:
- 102 עמדת המוסדות היהודיים והבריטיים
החיפוש אחר פתרון קבע: "ואם לא תענו נהיה
- 104 מוכרחים לצעק בעתונות"
- 107 ההכרעה המוסדית: פיצויים ולא שיבה
- 108 בין פיצויים לשימור הזיכרון
- 111 **פרק שמיני: יוזמות אחרונות לחידוש הקהילה בשנים 1940-1936**
- 112 "על אפם וחמתם של צוררינו": הצעות הפליטים לשוב
לבית שאן עד ראשית 1937
- 114 יוזמתו של יצחק בן-צבי: שימור הרכוש ו"גרעין לשוב
יהודי בעיר"
- 117 יחסה של הסוכנות היהודית לאפשרות שיבתם של
היהודים לבית שאן
- 119 יוזמתו של יוסף ויץ: שכונה עברית חדשה?
- 122 בין חברון לבית שאן: עיר האבות ועיר נוכרית
- פרק תשיעי: "חסרים ידיעה בעברית וביצירת העם והמולדת": תכנים**
- 125 **ואתגרים בבית הספר העברי בבית שאן, 1924-1933**
"ויהיו כמו ערבים בלי לדעת את השפה העברית":
- 126 אהרן בריסקין והקמת בית הספר (1924-1928)
אברהם סלומון וניהול בית הספר (1929):
- 129 ביסוס, חזון ומאבקי הישרדות
חידוש בית הספר ומאבקי הישרדותו (1930-1931):
- 135 "להפיל את תחינתי לפניכם להוציאני מן הגיהנום הזה"
שמשון מדברי כמנהל בית הספר (1931-1932):
- 140 כינים, ניקיון ופוליטיקה מקומית
יהושע פרח ושקיעת בית הספר (1933):
- 145 "מורה שהוא גם מוסמך למלאכת השחיטה?"
- 149 המורים העבריים כסוכני לאומיות מבודדים

פרק עשירי:

בריאות, תרבות, לאומיות:

- 154 שירותי הרפואה העבריים בבית שאן, 1924-1937
הקמת המרפאה העברית וביסוסה (1924-1928):
154 "גרעין בריא בשדה ישובנו"
160 ממרפאה קבועה לרפואה מזדמנת: 1929-1931
רופאים יהודים נוספים שפעלו בבית שאן
162 (1931-1937) ורצה ד"ר יוסף להרס
שירותי הרפואה בבית הספר העברי: "להכין בית-כבוד
166 נוסף, עם מושב אירופי, בשביל המורה ומשפחתו"
167 רפואה, זהות והתפתחות

פרק אחד עשר:

מנותקים במרכז: הקהילה היהודית בבית שאן

- 170 וההתיישבות העובדת
הגדוד העברי וקבוצת "כרמל" בבית שאן:
173 בין קבוצות עבריות חלוציות לקהילה המקומית
"נקודה עירונית חקלאית": יוזמתו של שלמה
176 בן נאים להתיישבות חקלאית של יהודי בית שאן
"בקשר עם קרקעות במחוז ביסאן": ניסיונו של
178 יחיא דהאן להשתלב בפעילות קק"ל
בסיס יציאה ומטבח כשר: יהודי בית שאן
180 והמתיישבים הדתיים הראשונים
קשר אחרון: ההתיישבות העובדת ופינויה של
182 הקהילה במאורעות 1936
184 בין עיר לכפר: טבריה, עפולה, בית שאן
קרבה שהיא נכס או נטל? יהודי בית שאן
188 והקהילה בטבריה

פרק שנים עשר:

הטיפוס היישובי שזנח: התיישבות יהודית בערי

- 193 המשנה הערביות בארץ ישראל בשנים 1882-1936
ערים, כפרים, מושבות: התיישבות ותיקה
194 והתיישבות חדשה
"אשר כפוניבז' תהיה עזה": ההתיישבות היהודית
בערי המשנה הערביות – סוגות, אידאולוגיה
198 ותמיכה מוסדית
202 מיסוד קהילתי והרכב אנושי

היעלמות הקהילות בערי המשנה הערביות עד
205 מלחמת העולם הראשונה
לקראת מחקר רוחב על הקהילות היהודיות בערי
207 המשנה הערביות

פרק שלושה עשר: הוויתור הציוני על ערי המשנה הערביות:
209 **המקרה של בית שאן**
ההכרעה הלאומית בעד ההתיישבות החקלאית:
210 היבטים עקרוניים והשלכות
ניסיונות מחודשים ב"שמונה השנים הטובות": מהחלת
215 המנדט למאורעות תרפ"ט
השתלבותו של הגורם המדיני: המרד הערבי
218 ומסקנות ועדת פיל
"מחוץ לאחינו הספרדים אין אף אחד שיתעניין בנו":
220 בין יהודי הערים למוסדות הלאומיים

פרק ארבעה עשר: זהות, משמעות, זיכרון והיסטוריוגרפיה: הערכה
231

נספח א: אברהם סלומון: דוח ממצבו של ביה"ס העברי בבית שאן
239 בשה"ל תרצ"א
נספח ב: מכתב דוד ישראל מזרחי, בכור מתתיהו מזרחי ויחיא דהאן
251 לוועד קרן העזרה ליהודי א"י, 1937

254 **רשימת מקורות וקיצורים**

268 **מפתח אישים, מקומות ומוסדות**

הקדמה

סיפורה של הקהילה היהודית שהתקיימה בבית שאן מן העשור האחרון של המאה התשע עשרה עד המחצית השנייה של שנות השלושים, הוא העומד במוקד ספר זה. סיפור זה, שטרם תואר עד היום באופן סדור, נשכח כמעט לחלוטין מן הכתיבה ההיסטורית הישראלית, כמו גם מן התודעה הציבורית, אפילו זו המקומית. זאת, הגם שהנוכחות היהודית בעיר הייתה יציבה למדי, מנתה בשיאה יותר מ-200 נפשות, ולוותה בהקמת מוסדות קהילתיים-מקומיים בידי אנשי הקהילה והמוסדות הלאומיים.

ואולם, את סיפורה של הקהילה היהודית בבית שאן יש לבחון לא רק בהקשר מקומי, כי אם גם תוך בחינת האופן שבו משקפים האירועים המקומיים את סיפורה של סוגה התיישבותית שהתקיימה בערים וביישובים ערביים פריפריאליים בתקופה הנדונה. סוגה התיישבותית זו זכתה להתייחסות מועטה בהיסטוריוגרפיה הישראלית, חרף ייחודה וחרף הפוטנציאל הגלום בה להבנת מגוון תופעות היסטוריות הנוגעות להתיישבות היהודית בארץ ישראל בתקופה הנדונה, וליחסים בין יהודים וערבים באותן שנים.

בהתאם לכך, לאחר הצגה סדורה של פרשיית ההתיישבות היהודית בבית שאן בתקופה הנדונה, בחלקו הראשון של הספר, ושל יחסם של המוסדות הלאומיים אליה עד פינוייה הסופי מן העיר, מוקדש חלקו השני להצגת כמה מהמאפיינים של כלל ההתיישבות היהודית בערי המשנה הערביות. זאת, תוך בחינת השאלה באיזו מידה משקפות ההתרחשויות בבית שאן את הנעשה בערים אחרות מסוגה, כגון עזה, באר שבע, סמח' (צמח) ואחרות, שאף בהן התקיימה נוכחות יהודית באותה עת, ותוך התייחסות לסוגיות היסטוריוגרפיות נוספות: יחסם העמום והמורכב של המוסדות הלאומיים אליהן; ויתורה המשתמע של התנועה הציונית על ההתיישבות העירונית מסוג זה; היחסים בין המתישבים העירוניים למתיישבים ביישובים החקלאיים הסובבים; וזהותן הלאומית והאידיאולוגית החמקמקה של קהילות אלו; והבנת מערך היחסים ההולך ומשתנה בין יהודים לערבים, הרחק מאור הזרקורים ומן המתרחש בערים המעורבות הגדולות. זאת, על רקע הדיון ההיסטורי ההולך ומעמיק, בשנים האחרונות, על זהותן המקומית והלאומית של קהילות שונות בחברה היהודית הארץ-ישראלית באותה תקופה,

כמו גם על מגוון מערכות היחסים שנוצרו בין יהודים וערכים, לעתים בלא שהדבר יגיע לתודעתו של הציבור הרחב או במקומות מרוחקים מעין הציבור. כאמור, חרף ביסוסה היחסי של הקהילה היהודית בבית שאן, בהשוואה למרבית הקהילות האחרות מסוגה, ובניגוד לקהילות אחרות בעלות מאפיינים דומים בערים אחרות, לא זכתה קהילה זו לסקירה מעמיקה וסדורה ואף לא לתיאור ספרותי, בדומה לזה שזכתה לו הקהילה הספרדית בירושלים בתיאוריהם של יעקב יהושע ושל יעקב אלעזר. האזכורים המועטים על אודותיה דמו מאוד אלו לאלו, ונשענו על מספר מקורות ראשוניים בסיסיים שכללו פרטים דלים על הקהילה והתפתחותה. בחלק מן המקרים מוזכרת הנוכחות היהודית בעיר על רקע ההתרחשויות הקשות בחודש אב תרפ"ט, שבמהלכן נפגעה הקהילה היהודית וכתוצאה מהן נטשה את העיר למשך חודשים מספר. פרקים שלמים בפרשת ההתיישבות היהודית בבית שאן נשמטו כמעט לחלוטין מדפי ההיסטוריה, ובכללם סיפוריהם הייחודיים של בית הספר והמרפאה העבריים המקומיים. פרקים אחרים תוארו באופן לקוני ופשטני, לא תמיד מדויק, וחסר הקשר כרונולוגי, מרחבי או אידאולוגי.

המידע שפורסם במהלך השנים על קורותיה של הקהילה היהודית בבית שאן בשלהי התקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט, אף הוא דל במיוחד. המקורות המשניים המעטים הזכירו לרוב את מספר היהודים המשוער שחיו בה, התבססו בעיקר על המפקדים הממשלתיים ועל דיווחים אחדים בספרות העברית, והתעלמו כמעט לחלוטין ממקורות ומנתונים היסטוריים ראשוניים או בעלי אופי אחר, דוגמת העיתונות העברית הארץ-ישראלית בת הזמן. על הקהילה עצמה לא פורסמה עד היום עבודה מחקרית סדורה, ורק שתי עבודות עסקו בה באופן ממוקד: עבודתה המרשימה של דליה ורטהיים (כיום: דליה יוחנן) שנכתבה כעבודת גמר בבית הספר התיכון בשדה אליהו בשנת 1982, ואשר ייחודה בכך שהתבססה, בין השאר, על ראיונות עומק עם כמה מבני הקהילה שהיו עדיין בחיים; ועבודתה הסמינריונית המקיפה והמעמיקה של נעמי קרן שנכתבה בשנת 2010, המתייחסת לבית שאן (ביסאן) בשנים 1905-1948 ובתוך כך בהרחבה גם לקהילה היהודית המקומית. עבודות ראשוניות אלו לא פורסמו, חרף המידע הרב האצור בהן וחרף התבססותן גם על מקורות שאינם זמינים עוד.

ספר זה הוא לפיכך ניסיון ראשון לסרטט באופן סדור ומעמיק את סיפורה של הקהילה היהודית בבית שאן מייסודה ועד היעלמותה. הספר מתבסס על מגוון מקורות ראשוניים ומשניים: המידע העשיר האצור במאות מסמכים השמורים בארכיון הציוני המרכזי, כחלק מארכיונים של המוסדות שבאו במגע עם הקהילה (קק"ל; הסוכנות היהודית; הוועד הלאומי ועוד); עשרות מסמכים

השמורים בארכיונים של גופים שנטלו חלק בהתפתחותה ובגורלה של הקהילה (ביניהם ארכיון המדינה, הארכיון לתולדות ההגנה, גנוך הציונות הדתית, ארכיון ועד העדה הספרדית ומספר ארכיונים יישוביים); עיתונים ותקופונים שראו אור בארץ ומחוצה לה המתארים את הקהילה ואת הסאגה ההתיישבותית שחווה; מספר לא מבוטל של מקורות משניים עקיפים, המזכירים בהקשרים שונים – ועל פי רוב במילים ספורות – את היהודים שהתגוררו בעיר, בתקופה שבה התחוללו בסביבתה דרמות התיישבותיות ולאומיות; ושימוש זהיר במידע האצור בראיונות שנערכו עם צאצאים של אחדים מבני הקהילה. לא אחת נמצא בראיונות אלו מידע חדש, שהשתלב עם פיסות מידע ממקורות אמינים והעשיר אותן. חלק מן המקורות הארכיוניים ייחודיים בכך שהם חושפים בפני הקורא – ולו במידה מוגבלת – את נקודת מבטם של התושבים עצמם על ההתרחשויות הנוגעות אליהם, ותוך כך את דמותה של קהילה עלומה כמעט לחלוטין, שאף אם מעולם לא הושקעה בכוננת מכוון, הרי שקולה – כמו קולן של קהילות זעירות נוספות מסוגה – לא חדר למרחב ההיסטוריוגרפי הארץ-ישראלי.

איסוף המידע כלל גם עיון במקורות הבריטיים הזמינים על הנעשה בבית שאן, בייחוד בזמן המאורעות באוגוסט 1929, אך גם לאורך התקופה כולה, ובדיקה של המידע המועט המופיע במספר מקורות ערביים בני הזמן: העיתונות הערבית הארץ-ישראלית; תכתובות של גופים ערבים שונים (דוגמת הוועד הפועל הערבי) שפעלו בעיר בתקופה ועוד. עם זאת, מיעוט המקורות הערביים המתייחסים ליהודי העיר מקשה על סרטוט נקודת מבטה של האוכלוסייה הערבית ויש לקוות כי בעתיד יימצאו מקורות שיוכלו לשפוך אור על סוגיה זו.

לאחר המבוא הגאוגרפי וההיסטורי על אודות סביבת בית שאן בעת החדשה, מובא תיאור כרונולוגי של הקהילה, ייסודה והתפתחותה והאירועים שהתרחשו בה מאז ראשית התיישבות היהודים במקום, בעשור האחרון של המאה התשע עשרה, ועד תום הניסיונות להשיבם אליה במחצית השנייה של שנות השלושים. בהמשך לתיאור הכרונולוגי, נפרסים קורותיהם של מוסדות החינוך והרפואה העברית שפעלו בבית שאן בשנים 1924-1936, המהווים חלק בלתי נפרד מסיפורה של הקהילה אך זוקקים עיון מפורט ונפרד: הן בשל המשמעות מרחיקת הלכת שהייתה להם על אופייה ועיצובה של הקהילה, והן מפני שקורותיה משתקפים בקורותיהם. לצד התיאור הכרונולוגי, נפרשת סוגיה המאפשרת להבין את המתרחש בעיר במבט מעט יותר רחב: יחסיה של הקהילה העירונית בבית שאן עם ההתיישבות החקלאית היהודית ההולכת ומתבססת סביבה.

חלקו האחרון של הספר מוקדש לדיון סדור בבית שאן כמקרה בוחן, שבאמצעותו ניתן להבין, ולו במידה מסוימת, את ההתרחשויות גם בקהילות יהודיות אחרות שנאבקו על הישרדותן בערי המשנה הערביות. בפרק האחרון בספר נדונות בקצרה מיקומה של פרשיית ההתיישבות בבית שאן בהיסטוריוגרפיה הישראלית והקשר בינה לבין סוגיות שונות של זהות וזיכרון.

במהלך המחקר העומד בסיס ספר זה נעזרתי בגופים ואנשים רבים שסייעו לי כל אחד כפי יכולתו. בלעדיהם אין ספק כי המחקר לא היה בא לידי גמר, והיקפו היה מן הסתם מצומצם בהרבה.

מבחינה כספית תמכו במחקר הקתדרה ע"ש בורנבלום לחקר ארץ-ישראל, במחלקה ללימודי א"י במכללה האקדמית כנרת, ומרכז משגב ירושלים לחקר מורשת יהודי ספרד והמזרח שע"י הפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטה העברית. בעבודת האיתור הארכיונית המאומצת סייעו לי שתי עוזרות המחקר, לבנת כהן ודפנה טאוב. בעזרתן הגעתי למקורות רבים שאחרת היו נותרים ללא ספק מחוץ לגבולות המחקר. את המקורות בערבית תרגמו איאס נסאר, אייל פלאח ומחמד פראג', וכן סייע לי בעצות טובות גם פרופ' מוסטפא עבאסי, שאף העמיד לעיוני את מאמרו על בית שאן הערבית בתקופת המנדט טרם פרסומו. תודתי העמוקה נתונה גם לדליה יוחנן ולנעמי קרן, שהעמידו לעיוני את עבודותיהן המוקדמות בנושא, ואשר העשירו אותי בידיעותיהן ובניסיונן. סיוע נוסף ולבבי הוענק לי בידי שייקה כהן ואיציק רחמים מהמוזאון לתולדות בית שאן; ראובן אור מארכיון טירת צבי; יהודית עמיר מארכיון שדה אליהו; ריקי מלמד ואלונה מנדלסון מהארכיון לחינוך יהודי באוניברסיטת תל אביב; הרב אפרים לוי מארכיון ועד העדה הספרדית בארכיון ההיסטורי של עיריית ירושלים; הרב דניאל רובינוף מגנזח הציונות הדתית במוסד הרב קוק; הרב ארי שבט מארכיון בית הרב קוק; וכלל הספרנים והעובדים המסורים באולם הקריאה למדעי היהדות בספרייה הלאומית. עזרה מתמשכת הושיטו לי גם חבריי לעבודה, תחילה במכון לחקר א"י ויישובה ביד בן-צבי (כמו גם בספרייה הנהדרת של יד בן-צבי), ולאחר מכן גם חברי למחלקה ללימודי א"י במכללה האקדמית כנרת, שסייעו בעצה טובה ובהפניות שונות, ועל כך תודתי.

קבוצה נוספת של חוקרים שהיו שותפים לגיבוש שאלות היסוד שהנחו את כתיבת המחקר בעצה ובהפריה מחשבתית, היו חברי סדנת המחקר על גבולות קהילתיים ובין-קהילתיים בארץ ישראל במאות התשע עשרה-עשרים, שנערכה במסגרת מכון שומאכר באוניברסיטת חיפה בשנת תשע"ה, בראשות ענת קדרון ונעמה בן-זאב. מפגשי הסדנה, כמו גם הערותיהם ועצותיהם המגוונות של החברים – ובייחוד אסתי ינקלביץ', הבקיאה מאין כמותה בנעשה בגליל

ובטבריה בתקופות הרלוונטיות – חידדו לא אחת את האופן שבו נוסחו הדברים ואת הכיוון המחקרי שביקשתי להתקדם בו במהלך העבודה.

מידע ייחודי קיבלתי, כאמור, גם מכמה מצאצאי קהילת יהודי בית שאן ובהם יחיעם אוחנה, יגאל ביכי, אופירה זהיר, רון לביא ויסמין גמליאל. עדו שלם העמיד בפני את הקלטת הריאיון שנערך עם אליהו גמליאל, נכדו של מוכתר הקהילה האחרון, שנים אחדות לפני פטירתו, והמידע שהיה אצור בה היה רב וייחודי.

בשלבי עריכת הספר והתקנתו הסתייעתי מאוד גם בהערותיהם של החוקרים השונים שקראו את כתב היד והעירו עליו, איש איש בסגנונו. זאת, תוך שהם מחייבים אותי לשפר ולהרחיב את המחקר, לזקק את התובנות שהוא מתבסס עליהן ומבקש לנסחן, ולהתמקד גם בסוגיות שונות שבתחילה נמנעתי מעיסוק בהן. ביניהם היו פרופ' יהושע בן-אריה, פרופ' חיים גורן ופרופ' גדעון ביגר. בשלב האחרון הסתייעתי רבות בהערותיו ובעינו הטובה של פרופ' ירון בן-נאה, שסייע לשפר מאוד את המוצר המוגמר.

הפקת הספר בוצעה בידיהם האמונות של אנשי הוצאת מאגנס, ובהם מנהל ההוצאה יהונתן נדב, רוחמה הלוי, בני מר ורם גולדברג. על העריכה הלשונית הופקדה אילנה שמיר, ואני חב תודה לכולם.

אחרונים יבואו על הברכה בני משפחתי, שליוו את המחקר כתמיד באורך רוח, גם כאשר גבה הדבר מחירים משפחתיים ואישיים. בהקשר זה תודתי העמוקה מכל הנה, כתמיד, לאורית זוגתי, שללא סיועה המתמיד – שאינו מבוטא תמיד במילים – לא היו הדברים מתרחשים.

ראובן גפני